

Handreiking schoolexamen tekenen, handvaardigheid en textiele vormgeving havo/vwo

Tweede fase

Herziening Gerrit Dinsbach
examenprogramma's
havo/vwo

Enschede, maart 2007

Verantwoording

© 2007 Stichting leerplanontwikkeling (SLO), Enschede

Alle rechten voorbehouden. Mits de bron wordt vermeld is het toegestaan om zonder voorafgaande toestemming van de uitgever deze uitgave geheel of gedeeltelijk te kopiëren dan wel op andere wijze te verveelvoudigen.

Auteur: Gerrit Dinsbach

Redactie: ZonneveldMarks, Deventer

Ontwerp omslag en productie: Axis media-ontwerpers, Enschede

In opdracht van: Ministerie van Onderwijs, Cultuur, Wetenschappen

De handreikingen zijn ook te downloaden.

U vindt ze op www.slo.nl sector <vo tweede fase>

 <examenprogramma's en handreikingen voor de vakken in havo-vwo vanaf 2007>

Voor verdere informatie over dit vak:

SLO, Stichting Leerplanontwikkeling

Mevrouw Pascal Marsman

Mevrouw Ange Taminiau

Postbus 2041, 7500 CA Enschede

Telefoon (053) 4840 625

E-mail: p.marsman@slo.nl

E-mail: a.taminiau@slo.nl

Inhoud

Voorwoord	5
1. De beeldende vakken in de nieuwe tweede fase	7
2. De programma's voor havo en vwo	9
3. Het centraal examen en het schoolexamen	11
4. De eindtermen van het schoolexamen	13
4.1 Domein A: Vaktheorie	13
4.2 Domein B: Praktijk	17
4.3 Domein C: Oriëntatie op studie en beroep	18
4.4 Samenhang domeinen	19
5. Mogelijkheden voor toetsing en weging (PTA)	21
6. Afstemming met andere vakken	25
6.1 De invalshoeken van kunst (algemeen)	25
6.2 Profielwerkstuk	27
7. Onderdelen naar keuze van de school	29
Bijlage 1 Examenprogramma tekenen, handvaardigheid en textiele vormgeving havo	31
Bijlage 2 Examenprogramma tekenen, handvaardigheid en textiele vormgeving vwo	33

Voorwoord

De *Handreiking voor het schoolexamen* die voor u ligt, hoort bij de vernieuwingen die in 2007 zullen ingaan in de tweede fase van het voortgezet onderwijs.

Basis voor deze vernieuwingen is de ministeriële nota *Ruimte laten en keuzes bieden in de tweede fase havo en vwo* (2003), waarvan de leidende gedachte is dat scholen meer vrijheid en keuzemogelijkheden moeten krijgen voor de invulling van hun onderwijs in de tweede fase.

Daartoe zijn de examenprogramma's voor alle vakken geglobaliseerd, wat wil zeggen dat ze minder eindtermen en minder detaillering van eindtermen bevatten dan voorheen het geval was.

Ook zijn alle vormvoorschriften voor het schoolexamen geschrapt. Docenten zijn nu, binnen de wettelijke kaders, vrij hun schoolexamens naar eigen inzicht in te richten.

Bij dit laatste biedt SLO, op verzoek van OCW, steun in de vorm van *handreikingen* per vak, waarvan dit er één is. De handreikingen bevatten suggesties en adviezen voor de inrichting van het schoolexamen, die gezien het bovenstaande een niet-voorschrijvend karakter dragen.

Zij zijn gebaseerd op de expertise van de vakinhoudelijk medewerkers van SLO, en in veel gevallen ook op overleg met de vakinhoudelijke vereniging en/of raadpleging van het veld via Veldadvisering.

Iedere handreiking opent met een beschrijving van de positie van het vak in de vernieuwde tweede fase, en een weergave van de veranderingen ten opzichte van het nu nog vigerende examenprogramma.

Daarna wordt ingegaan op de overeenkomsten en verschillen tussen het havo- en het vwo-programma, en op de verdeling van de leerstof over het centraal examen en het schoolexamen. (Dit bij de vakken waar het van toepassing is.)

Vervolgens worden de eindtermen voor het schoolexamen uitgelegd en toegelicht.

De mogelijkheden voor toetsing van de eindtermen in het schoolexamen worden geschetst, en suggesties worden gedaan voor weging van de verschillende toetsen.

Tenslotte wordt ingegaan op afstemmingsmogelijkheden met andere vakken in de tweede fase, en wordt besproken welke mogelijkheden scholen vanaf 2007 hebben om eigen onderdelen toe te voegen aan de onderdelen die in het schoolexamen wettelijk voorgeschreven zijn.

We hopen dat onze handreikingen de weg naar de scholen zullen vinden, en dat ze voor docenten een steun zullen zijn bij het zelf vormgeven van de inrichting van hun schoolexamen.

Helge Bonset
projectleider Herziening examenprogramma's havo/vwo

Hetty Mulder
programmamanager tweede fase

1. De beeldende vakken in de nieuwe tweede fase

Het was bij de invoering van de vernieuwde tweede fase de bedoeling de bestaande examenprogramma's voor de kunstvakken (handvaardigheid, muziek, tekenen en textiele vormgeving) te vervangen door kunst. Deze programma's werden daarom betiteld als traditioneel of oude stijl.

Er werd een overgangsfase gecreëerd waarin de school kon kiezen om voorlopig nog het traditionele examenprogramma te handhaven. In deze periode kreeg de concrete invulling van de centrale examens in de beeldende vakken - waar mogelijk - meer en meer de vorm en inhoud van kunst (algemeen), met name domein B als invalshoek en meer vragen die een appèl doen op tweede fase vaardigheden, zoals omgaan met bronnenmateriaal. Voor de beeldende vakken op havo verviel bovendien het onderscheid tussen een algemeen en een vakspecifiek deel: de kandidaten voor handvaardigheid, tekenen en textiele vormgeving maken hetzelfde examen waarbij de opgaven en vragen evenwichtig zijn verdeeld over de onderscheiden beeldende disciplines.

Recentelijk is de mogelijkheid geschapen dat de school ook na de overgangsfase de traditionele examenprogramma's handhaaft. De school heeft daardoor bij het aanbieden van kunstvakken de keuze uit:

- kunst (algemeen) gekoppeld aan een of meer varianten van kunst (beeldende vormgeving, muziek, drama, dans) waaruit de leerling in voorkomende gevallen kan kiezen;
- een of meer van de traditionele kunstvakken (handvaardigheid, muziek, tekenen en textiele vormgeving);
- zowel kunst als traditionele kunstvakken.

Dat laatste kan een optie zijn als de school naast een of meer traditionele kunstvakken audiovisuele vormgeving (als mogelijke invulling van CKV 3 Beeldende vormgeving), drama en/of dans wil aanbieden.

De leerling volgt in het profiel Cultuur en Maatschappij een cultuurvak. Keuze uit een kunstvak, filosofie, een moderne vreemde taal (en op het vwo ook nog een klassieke taal) voor zover de school deze vakken aanbiedt. Ook in de vrije ruimte kan een school een kunstvak als keuzemogelijkheid aanbieden.

In deze handreiking gaat het louter over de traditionele beeldende vakken (handvaardigheid, tekenen en textiele vormgeving).

Veranderingen

Structuur en formuleringen zijn aangepast omdat het hier examenprogramma's betreft van vóór de tweede fase: vwo 1993 en havo 1982. Een positief neveneffect is dat havo en vwo beter te vergelijken zijn door de volgende veranderingen:

- de originele tekst is een structuur gegeven die zoveel mogelijk overeenkomt met die van de tweede fase examenprogramma's. Aan de hand daarvan zijn wat algemene formuleringen aangepast;
- de drie onderdelen van de examenstof zijn in een volgorde gezet die zo dicht mogelijk zit bij de domeinindeling van kunst (beeldende vormgeving);

- de formuleringen zijn ingedikt en waar nodig bijgesteld om zo optimaal mogelijk overeenkomsten en verschillen met kunst (beeldende vormgeving) in beeld te brengen:
  - wat oorspronkelijk 'onderdelen examenstof' werd genoemd, heet nu deels 'domeinen' en deels 'subdomeinen';
  - de domeinen hebben namen gekregen conform die in kunst (beeldende vormgeving); de subdomeinen zijn zo toepasselijk mogelijk benoemd;
  - de volgorde van de domeinen is aangepast aan die in kunst (beeldende vormgeving).

Deze veranderingen zijn niet inhoudelijk van aard, maar de meer globale formuleringen bieden wel een grotere interpretatievrijheid voor de school en dus voor de invulling van het schoolexamen.

De studielast bleef op vwo 480 uur, maar is op havo van 360 naar 320 teruggebracht. Er zijn desondanks in het havo-programma geen onderdelen geschrapt. De docent kan de afname van het aantal uren vertalen naar een vermindering in breedte en/of diepte van het concrete programma. De grotere interpretatievrijheid van de eindtermen geeft gelegenheid tot een eigen keuze. Dat maakt het verlagen van niveau niet prettiger, maar kan soms leiden tot creatieve oplossingen, bijvoorbeeld door de inhoud van het schoolexamen meer af te stemmen op die van het centraal examen (CE). Die afstemming is echter mede afhankelijk van de specificaties die de CEVO kan geven voor het CE in een bepaald jaar. Aard van die specificaties en mate van detaillering zijn niet in de wet vastgelegd. De CEVO kan in relatie tot de betreffende eindtermen:

- wisselende onderwerpen vaststellen en omschrijven zowel voor havo als vwo (voor havo is dat nieuw!);
- begrippen aanwijzen die bekend verondersteld worden.

Beide mogelijkheden houden een stofbeperking in en daarmee een verheldering van wat wel en niet in het examen aan bod komt. Dat geeft de docent (en dus ook de leerling) gelegenheid zich gericht voor te bereiden. Het leren op het havo zal dan weliswaar qua leerstof een smaller gebied betreffen, maar behoudt de diepgang.

2. De programma's voor havo en vwo

De eindtermen zijn zowel op havo als vwo onderverdeeld in drie domeinen:

A Vaktheorie (met de subdomeinen A1 Beschrijven, onderzoeken en interpreteren en A2 Beschouwen), B Praktijk en C Oriëntatie op studie en beroep. De domeinen verschillen inhoudelijk op de volgende punten:

- Vaktheorie:
  - In het havo-programma wordt een accent op de 19e en 20e eeuw gelegd en is de beeldende kunst vanaf het Romaans onderdeel van de leerstof voor zover relevant voor de kunst uit de afgelopen twee eeuwen. In het vwo-programma is geen kunsthistorisch accent gelegd of stofbeperking opgenomen.
  - De vwo-leerling moet bij het beschrijven et cetera ook gebruik kunnen maken van bronnenmateriaal. De havo-leerling hoeft dat “alleen maar” op basis van verworven kennis en inzicht te kunnen.
- Praktijk:

De eindterm in dit domein verschilt tekstueel op één punt: de havo-leerling moet een en ander kunnen, maar de vwo-leerling moet hetzelfde bovendien *zelfstandig* kunnen. Het maken van beeldend werk houdt in werkelijkheid altijd een bepaalde mate van zelfstandigheid in; het gaat hier dus om een niveauverschil in het zelfstandig maken van twee- en/of driedimensionale beelden.
- Oriëntatie op studie en beroep:

Concreet zijn de relevante vervolgopleidingen voor havo natuurlijk andere dan die voor het vwo. Omdat daar in het veld hier en daar misverstanden over bestaan gaan we er in hoofdstuk 4 verder op in.

In hoofdstuk 4 bespreken we ook de andere eindtermen die op het SE betrekking hebben, maar eerst wordt in hoofdstuk 3 ingegaan op de verdeling van de stof over het CE en SE. Dat is nodig omdat havo en vwo in de examinering op een fundamenteel punt van elkaar verschillen. Het vwo kent een CE dat bestaat uit twee onderdelen, het Centraal Schriftelijk Examen (CSE) en het Centraal Praktisch Examen (CPE). Na invoering van het vwo-examenprogramma in de jaren tachtig was het de bedoeling deze constructie ook op het havo in te voeren. Om dat mogelijk te maken was een herziening van het examenprogramma nodig maar daar is het nooit van gekomen. Inmiddels is het wel op het vmbo ingevoerd (CSPE).

Samengevat verschillen het havo- en vwo-programma inhoudelijk op het gebied van stofbeperking, abstractievermogen (het kunnen hanteren van bronnenmateriaal) en mate van zelfstandigheid. Afstemming tussen de lesprogramma's ten behoeve van gezamenlijke activiteiten, een soepele doorstroming van havo naar vwo et cetera is - vanuit de eindtermen gedacht - heel goed te realiseren. Het verschil in examineren (CSE + CPE op vwo tegenover CE op havo) geeft op het vwo andere (lees betere) mogelijkheden dan op het havo voor afstemming van theorie en praktijk op elkaar. Maar er zijn door de globalisering van de examenprogramma's mogelijkheden geschapen om wat dichter toe te kruipen naar het vwo-model. We gaan in hoofdstuk 4 daar verder op in.

3. Het centraal examen en het schoolexamen

In dit hoofdstuk staat informatie over de verdeling van de stof over het CE en het SE. Eerst passeert het vwo de revue zodat vervolgens in de tekst over het havo - naast de nodige informatie op zich - enkele verschillen kunnen worden bekeken.

Vwo

Het examenprogramma bestaat uit de domeinen A Vaktheorie, B Praktijk en C Oriëntatie op studie en beroep.

Het centraal examen bestaat uit een theoretisch en een praktisch gedeelte:

- Het CSE heeft betrekking op domein A Vaktheorie.
- Het CPE heeft betrekking op subdomein A2 Beschouwen en domein B Praktijk.

De vaardigheid Beschouwen die in eindterm 2 (Subdomein A2) is beschreven heeft in het kader van het CPE betrekking op het eigen werk van de leerling. In het CSE kan het gaan over alle vormen van beeldende kunst en vormgeving.

In de inleiding bij het examenprogramma staat dat het SE betrekking heeft op:

1. de domeinen en subdomeinen waarop het centraal examen geen betrekking heeft;
2. indien het bevoegd gezag daarvoor kiest: een of meer domeinen of subdomeinen waarop het centraal examen betrekking heeft;
3. indien het bevoegd gezag daarvoor kiest: andere vakonderdelen, die per kandidaat kunnen verschillen.

Punt 1 betekent dat in het SE in elk geval domein C (Oriëntatie op studie en beroep) aan bod komt. Formeel zou het daarbij kunnen blijven. (In het oorspronkelijke examenprogramma zijn ook de domeinen A en B vermeld onder het SE).

Punt 2: het bevoegd gezag (lees de docent) kan er - ook weer formeel - voor kiezen daarnaast alleen Praktijk in het SE aan bod te laten komen en geen Vaktheorie. Het is een open deur om er voor te pleiten zowel Vaktheorie en Praktijk in het SE op te nemen. Toch is het goed even stil te staan bij de argumenten: beide kanten van het schoolvak hebben aspecten die sterk gebonden zijn aan concrete ervaringen, persoonlijke voorkeuren en eventuele verbanden daartussen. Bovendien kunnen in een SE de schoolgebonden mogelijkheden worden uitgebuit. Als bijvoorbeeld een school in de buurt van een Romaanse kerk staat, dan is het bezoek aan een restauratiewerkplaats in de schaduw van die kerk waarschijnlijk gemakkelijk te regelen. Het zijn geheel andere mogelijkheden dan die voor een school vlakbij de driehoek Boymans, NAI en Kunsthall in Rotterdam. Deze overwegingen spelen een rol in de toelichting op de eindtermen in hoofdstuk 4.

Punt 3: de leerling doet examen in tekenen, handvaardigheid of textiele vormgeving. Een leerling kan dankzij punt 3 toestemming krijgen over de grens van de discipline heen te gaan. Dat kan een tijdsinvestering betekenen in materiaalonderzoek et cetera. Denk ook aan audiovisuele vormgeving (AV) en computerprogramma's die op deze

manier ook binnen het bereik van de leerling kunnen komen als onderdeel van het beeldend vak.

Havo

Het examenprogramma kent dezelfde domeinen als dat voor vwo. Het CE op havo kent echter geen praktijkdeel en heeft daarom alleen betrekking op domein A.

In de inleiding bij het examenprogramma staat dat het SE betrekking heeft op:

1. de domeinen en subdomeinen waarop het centraal examen geen betrekking heeft;
2. indien het bevoegd gezag daarvoor kiest: een of meer domeinen of subdomeinen waarop het centraal examen betrekking heeft;
3. indien het bevoegd gezag daarvoor kiest: andere vakonderdelen, die per kandidaat kunnen verschillen.

Punt 1 betekent dat in het SE in elk geval domein B (Praktijk) en domein C (Oriëntatie op studie en beroep) aan bod komen. Formeel zou het daarbij kunnen blijven in het SE.

Punt 2: de docent kan er voor kiezen in het SE ook Vaktheorie aan bod te laten komen. De argumenten om zowel Vaktheorie en Praktijk in het SE op te nemen zijn dezelfde als die voor het vwo. We komen er op terug in de toelichting op de eindtermen in hoofdstuk 4.

Punt 3: de leerling doet examen in tekenen, handvaardigheid of textiele vormgeving. Net als op vwo kan een leerling dankzij punt 3 toestemming krijgen over de grens van de discipline heen te gaan.

4. De eindtermen van het schoolexamen

In dit hoofdstuk geven we een nadere toelichting op de eindtermen voor het SE. Zoals in hoofdstuk 3 is aangegeven, mag een school ook gebruik maken van (delen van) eindtermen die onder het CE vallen. Voor de overzichtelijkheid bespreken we in dit hoofdstuk alle eindtermen en geven - voor zover van toepassing - daarbij aan hoe het SE het CE kan aanvullen.

Onze interpretatie is voor een deel gebaseerd op de teksten van de oorspronkelijke eindtermen en de bijbehorende toelichting. Voor het vwo is dat programma vastgesteld in mei 1993 en voor havo in augustus 1982. Het gaat dus om examens met een lange traditie en een wijd verspreide bekendheid met de inhoud. Daarom kan de toelichting summier zijn en besteden we vooral aandacht aan factoren die van invloed zijn op veranderingen in de interpretatie, met name:

- overwegingen voor meer afstemming van havo en vwo;
- ervaringen met het schoolvak kunst (beeldende vormgeving);
- de toegenomen vrijheid in het inrichten van het SE die gelegenheid geeft tot meer samenhang tussen vaktheorie en praktijk.

De toelichting hieronder volgt de domeinindeling. In de beeldende vakken wordt het belang van samenhang tussen leerstofonderdelen steeds meer benadrukt, vooral tussen de domeinen Vaktheorie en Praktijk. Vandaar dat we aan het eind van dit hoofdstuk daar in een aparte paragraaf nog even op terugkomen.

Belangrijk is te beseffen dat onze interpretatie van de eindtermen **niet bindend** is. Wat wij hier aanbieden heeft het karakter van voorbeelden, suggesties, advies - kortom: van een handreiking.

4.1 Domein A: Vaktheorie

Dit domein bestaat uit twee subdomeinen, elk met één eindterm. In onderstaand schema staan de letterlijke teksten gevolgd door een korte toelichting

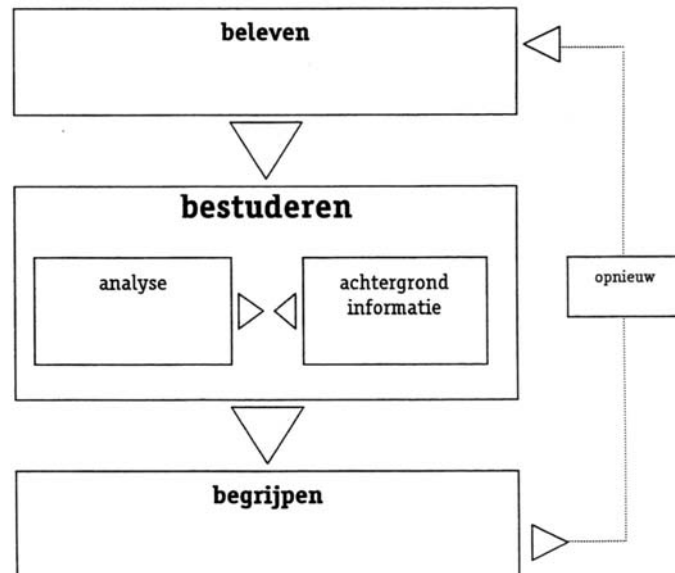
Subdomein A1: Beschrijven, onderzoeken en interpreteren	
vwo 1. De kandidaat kan mede op basis van bronnenmateriaal het beeldend werk van kunstenaars en vormgevers beschrijven, onderzoeken en interpreteren, rekening houdend met tijd, plaats, functie, kunststopvattingen, normen en waarden en de historische ontwikkeling.	havo 1. De kandidaat kan het beeldend werk van kunstenaars en vormgevers beschrijven, onderzoeken en interpreteren, met gebruikmaking van kennis van en inzicht in de geschiedenis van de beeldende kunst: - van de 19e, 20e en 21e eeuw; - vanaf het Romaans, voor zover relevant voor de kunst van de 19e, 20e en 21e eeuw.

Subdomein A2: Beschouwen
vwo/havo 2. De kandidaat kan twee- en driedimensionale beelden en vormen beschouwen en kan deze beschouwing verwoorden en/of verbeelden.

Verband tussen beide subdomeinen

De beide eindtermen vormen een samenhangend geheel: eindterm 1 bevat de vaardigheden die nodig zijn om tot een zinvolle beschouwing (eindterm 2) te komen. Het verband tussen deze vaardigheden en de beoogde effecten is uitgebreid beschreven in de publicatie 'Kunstbeschouwen; Culturele en kunstzinnige vorming 2' die op verzoek van KPC Groep en het Samenwerkingsberaad Kunstvakken is ontwikkeld. De algemene informatie over kunstbeschouwen is verhelderend voor de beeldende vakken. Bovendien zijn verscheidene onderdelen uit de beschrijving bruikbaar voor de beeldende vakken als examenvak. Met name op scholen die zowel een of meer traditionele kunstvakken aanbieden als kunst kan deze publicatie goed gebruikt worden voor afstemming tussen de vakken. De brochure is te bestellen bij de KPC Groep en te downloaden van <http://www.kpcgroep.nl/publicaties/publicatie/index.asp?pubID=182>.

Onderstaand schema brengt de hoofdpunten in beeld. Hierin heeft ook het aspect beleven een plaats gevonden. Dat is een schakel in het proces van beschouwen die bij uitstek in een SE (praktische opdracht) ter sprake gebracht kan worden.

De hierboven in beeld gebrachte opvatting over samenhang vormt de basis voor interpretatie en invulling van de twee subdomeinen van Vaktheorie. Hieronder gaan we iets meer in op deze subdomeinen.

4.1.1 Subdomein A1: Beschrijven, onderzoeken en interpreteren

havo

1. *De kandidaat kan het beeldend werk van kunstenaars en vormgevers beschrijven, onderzoeken en interpreteren, met gebruikmaking van kennis van en inzicht in de geschiedenis van de beeldende kunst:*
  - van de 19e, 20e en 21e eeuw;
  - vanaf het Romaans, voor zover relevant voor de kunst van de 19e, 20e en 21e eeuw.

Oorspronkelijk kende het CE een algemeen deel en vakspecifiek deel. Dat onderscheid is met ingang van 2003 vervallen. Er wordt één examen gemaakt dat voor alle kandidaten tekenen, handvaardigheid en textiele vormgeving gelijk is. Typisch vakspecifieke vragen worden niet (meer) gesteld. Voor het SE kan dat uiteraard wel en zelfs zo dat ook een beroep wordt gedaan op kennis gebaseerd op de eigen ervaringen met de praktijk. Dat heeft twee voordelen:

- de vragen kunnen diepgaander zijn en de leerling ervaart hoe betekenisvol diepgang kan zijn;
- de meer praktijkgerichte leerling (de doener) kan vanuit zijn capaciteiten meer tot zijn recht komen.

vwo

1. *De kandidaat kan mede op basis van bronnenmateriaal het beeldend werk van kunstenaars en vormgevers beschrijven, onderzoeken en interpreteren, rekening houdend met tijd, plaats, functie, kunstopvattingen, normen en waarden en de historische ontwikkeling.*

Ook voor het SE op het vwo is het zinvol een beroep te doen op kennis gebaseerd op praktijkervaringen. Ook de voordelen zijn hetzelfde, vanzelfsprekend het betekenisvolle van diepgang, maar ook het aanspreken van kennis opgedaan in de praktijk. Juist omdat de vwo-leerlingen vaak meer theoretisch worden geacht, is het positief als zij ervaren dat ook 'doen' kennis kan opleveren. In een opdracht is dan wel een beperking op zijn plaats voor wat betreft de vele facetten waar een vwo'er rekening mee moet kunnen houden in het CE (tijd, plaats, functie, kunstopvattingen, normen en waarden en de historische ontwikkeling).

4.1.2 Subdomein A2: Beschouwen

vwo/havo

2. *De kandidaat kan twee- en driedimensionale beelden en vormen beschouwen en kan deze beschouwing verwoorden en/of verbeelden.*

Onder beschouwen wordt in dit verband verstaan kritisch interpreteren en evalueren. In het kader van het SE gaat het zowel om het eigen werk van de leerling als om werk van anderen, zoals beeldende kunstenaars, vormgevers, architecten.

Op het CE wordt een antwoord in woorden gegeven. Op het SE kan ook om schetsen, tekeningen of een andere vorm van verbeelden worden gevraagd. Zo blijft de leerling dicht bij de 'taal' van het object waarover de opdracht gaat. De twee categorieën (eigen werk en dat van anderen) kunnen in een opdracht in verband met elkaar gebracht worden: het beschouwen van beelden van anderen kan de start zijn voor eigen beeldend werk. Ook kan een dergelijke beschouwing tijdens het beeldend proces een middel zijn om te reflecteren op het eigen werk.

4.1.3 Belangrijke begrippen

Regelmatig spreken docenten de behoefte uit aan een basisbegrippenlijst, vooral bij kunst (algemeen) voor de kunstdisciplines waar je als docent niet thuis in bent. Binnen de traditionele examenprogramma's is er minder behoefte aan omdat je als schoenmaker bij je leest blijft. De leerlingen daarentegen hebben meestal te maken met CKV naast het gekozen beeldende examenvak en in de onderbouw met het leergebied Kunst en Cultuur. Een begrippenlijst, liefst vakoverstijgend, is dus voor elke leerling van belang.

De eerder genoemde publicatie 'Kunstbeschouwen; Culturele en kunstzinnige vorming 2' bevat een register van gebruikte begrippen. Omschrijvingen of definities worden niet gegeven. Voor de beeldende vakken is door de Begrippencommissie AVDTEX/NVTO/VLBV een 'Begrippenlijst tehatex mavo havo vwo' gepubliceerd in het Maandblad voor beeldende vorming, december 1988. Daar is in verscheidene commerciële uitgaven op voortgeborduurd. Vanwege het woordenboekachtige karakter van deze publicaties is het noodzakelijk aan te geven wat belangrijk is. Ook aanvullingen zullen regelmatig nodig zijn: denk aan de groter wordende plaats die relatief nieuwe media als fotografie, video en alles wat met ICT te maken heeft, innemen in de kunstgeschiedenis. Dat geldt dus ook voor de bijbehorende begrippen. Deze media hebben bovendien een toenemende invloed op de beeldende mogelijkheden van leerlingen op praktisch gebied. Dus ook voor communicatie over het eigen werk zijn verscheidene van de bedoelde begrippen nodig.

Onder belangrijke begrippen vallen ook kunsthistorische stromingen. Daarvoor geldt een vergelijkbare schets van belangen en mogelijkheden. In het Maandblad voor beeldende vorming van mei 1988 publiceerde de commissie Dijkstra een kunsthistorisch overzicht ten behoeve van de examens. De kunst van na die tijd is er dus niet in opgenomen. Bovendien is dit geen officieel vastgestelde tekst, maar slechts een voorstel. Ondanks dat is zij informatief en om die reden te vinden op internet: zie www.digischool.nl/ckv2. Klik daar op [vaklokaal tehatex](#) en vervolgens op [Stofomschrijving kunstgeschiedenis/kunstbeschouwing havo](#).

De bovengenoemde publicaties vormen weliswaar een min of meer gedegen selectie uit de vaktermen, maar er zijn allerlei redenen om nog selectiever te zijn. Er zijn in het veld grofweg twee modellen aan te wijzen die docenten hanteren:

- een kunsthistorisch overzicht dat als een referentiekader dienst kan doen voor de thema's die de CEVO samenstelt voor vwo (de verwachting is dat voor havo een vergelijkbaar systeem wordt opgezet);
- opdrachten voor het SE die afgeleid zijn van CE-thema's en opgaven uit de afgelopen jaren. Zij dienen als oefenmateriaal voor het leren beheersen van de noodzakelijke vaardigheden.

Het eerste model is gericht op kennis en het tweede op vaardigheden. Het is aan te bevelen om:

- kennis te nemen van door de CEVO vastgestelde thema's en examenopgaven;
- voor het SE met eerder verschenen thema's te oefenen;
- voor het SE te zorgen voor een kunsthistorisch overzicht;
- in beide gevallen ruimte te laten voor eigen keuzes van de leerling ten behoeve van:
  - diepgang op een onderdeel;
  - eigen voorkeur leerling;
  - (thematische) aansluiting kunstwerken met eigen werk van leerling.

Voor de aansluiting kunst en eigen werk: zie verder domein B Praktijk.

Het theoretisch gedeelte van het SE kan plaatsvinden naar aanleiding van een door de leerling gemaakt werkstuk. Bij toetsing van kennis en inzicht worden dan persoonlijke voorkeur en belangstelling van de leerling als uitgangspunten gehanteerd.

4.2 Domein B: Praktijk

Dit domein bestaat in het nieuwe examenprogramma uit de volgende eindterm (onderstreept is datgene wat alleen voor havo geldt):

3. *De kandidaat kan gestructureerde probleemstellingen met betrekking tot zowel autonome als toegepaste beeldende kunst en vormgeving onderzoeken en de daaruit ontwikkelde ideeën in een beeldende verwerking uitvoeren, daarbij beeldende middelen aanwenden in een doelgericht werkproces, en het werk zo presenteren dat de beschouwer inzicht krijgt in het werkproces.*

De havo-kandidaat kan gestructureerde probleemstellingen onderzoeken en de daaruit ontwikkelde ideeën in een beeldende verwerking uitvoeren. De vwo-kandidaat heeft te maken met meer open probleemstellingen. Dit verschil heeft betrekking op het abstractievermogen en niet op kwaliteiten van de uiteindelijke beeldende verwerking.

Op het moment dat deze handreiking is geschreven worden in diverse stukken begrippen als probleemstelling, thema, opdracht en opgave soms door elkaar gebruikt. Daarom is de CEVO gevraagd voor dergelijke begrippen een omschrijving of definitie vast te stellen en te publiceren. De docent kan dan bewaken dat in het SE deze woorden op dezelfde manier worden gebruikt als in teksten voor het CE zodat de leerling niet op het verkeerde been wordt gezet. De genoemde begrippen verschillen in elk geval voor wat betreft de mate waarin de leerling een eigen inbreng heeft. In een opdracht bepaalt de opdrachtgever wat er moet gebeuren, in een probleemstelling wordt wel het probleem omschreven, maar niet in welke richting de oplossing moet worden gezocht. Een thema is nog breder: de leerling kan daarbinnen zijn eigen probleemstelling formuleren.

Zowel van de havo- als de vwo-leerling wordt verwacht dat hij:

- problemen en opdrachten kan onderkennen en analyseren;
- een aantal (dus meer dan één) mogelijke beeldende oplossingen kan bedenken;
- daaruit kan kiezen;
- de gekozen oplossing kan uitvoeren in een passende beeldende vorm.

Deze punten vormen even zovele fasen in het beeldend proces. Voor het goede verloop van zo'n proces zijn momenten van reflectie nodig. Dat is een van de functies van beschouwen (zie de toelichting op Subdomein A2: Beschouwen in paragraaf 4.1.2)

Het onderscheid autonoom en toegepast geeft aan dat een leerling zowel een proces kan doormaken dat gericht is op het verbeelden van een persoonlijke opvatting en keuze, als werkvormen kan hanteren die leiden tot werkstukken met een vooropgesteld gebruiksdoel. In het laatste geval kan ook sprake zijn van vakoverschrijdende opdrachten waarbij relaties worden gelegd met werkvormen uit andere disciplines en media (ontwerpen voor toneeldecors, interieurs of het gebruik van geluid, licht, beweging en dergelijke).

4.3 Domein C: Oriëntatie op studie en beroep

Dit domein heeft in het nieuwe examenprogramma zowel voor havo als vwo geen eindterm.

Om aan te kunnen geven in welke vervolgopleidingen het betreffende beeldende vak een rol speelt (en welke rol) zullen de leerlingen informatie moeten hebben over die vervolgopleidingen. Die kan de docent hen aanreiken, maar uitdagender en passender in het studiehuis is dat ze die informatie zelf zoeken, via gericht contact met hogescholen en universiteiten en/of internet. Voorbeelden van die laatste bron zijn www.beroepenbeeldbank.kennisnet.nl en <http://vakcommunities.kennisnet.nl/vo/straks> met soms interactieve faciliteiten.

Zelfstandigheid van de leerling is een groot goed, maar de docent kan nog altijd stimuleren door in opdrachten aan beroepselementen aandacht te besteden. Goed gedocumenteerde werkprocessen van kunstenaars bijvoorbeeld zijn informatief voor de leerling als hij zelf iets vorm geeft, maar kunnen tegelijkertijd een beeld van het beroep geven. Die koppeling ondersteunt ook het beantwoorden van de vraag aan de leerling in hoeverre hij capaciteiten en interesses heeft die daarop aansluiten.

Niet alle mogelijkheden voor beroepsuitoefening komen even duidelijk over het voetlicht. Bij de docent is traditioneel veel aandacht voor de autonome kunst met betrekking tot zijn vakgebied, meestal met een accent op de praktijk van de kunstenaar. Toegepaste vormgeving komt minder aan bod bij tekenen (posters) en handvaardigheid (gebruiksvoorwerpen); bij textiele vormgeving is het ontwerpen (kleding, gebruikstextiel) relatief wat meer vertegenwoordigd.

Op school wordt vaak maar één beeldende discipline als examenvak aangeboden. Via theorie komt men wel met de andere in contact, maar dan alleen vanuit de invalshoeken kunstgeschiedenis en kunstbeschouwing. Dus zonder koppeling met praktijkervaringen. Dat betekent dat leerlingen zich een minder duidelijk beeld kunnen vormen van de beroepsmatige kant van de andere beeldende disciplines. Het opdoen van bredere praktijkervaringen komt wel voor: opdrachten met multidisciplinaire uitwerkingmogelijkheden of het gebruik van AV. Maar vaak gaat het dan om 'dienende' activiteiten en producten, zoals het documenteren met behulp van foto's.

De beroepspraktijk van niet-kunstenaars zoals de creatief therapeut komt in het lesprogramma normaliter ook weinig uit de verf. Idem voor meer theoriegeoriënteerde beroepen als cultuurwetenschapper, archeoloog en kunsthistoricus. Het gaat hierbij meestal om universitaire studierichtingen; informatie op dit terrein is dus vooral van belang voor vwo-leerlingen.

Deze kanttekeningen bij het domein Oriëntatie op studie en beroep tonen dat het een relatief onderbelicht terrein betreft. Meer tijd er aan geven gaat ten koste van de aandacht voor de andere domeinen. De verbetering moet vooral gezocht worden in wijzen op het bestaan van beroepen naast die van kunstenaar of ontwerper en het tippen over informatiebronnen zoals de al eerder genoemde beroepenbeeldbank.

4.4 Samenhang domeinen

De drie domeinen kunnen als aparte gebieden worden gezien, elk met hun eigen leerstof. In de toelichting is echter diverse malen de (mogelijke) samenhang benadrukt, met name tussen theorie en praktijk. Daar kan het SE een grote rol in spelen. Vooral bij havo is dat het geval omdat binnen het louter op theorie gerichte CE daar geen gelegenheid voor is. Nog verder gaand kan men ook domein C in die samenhang betrekken. De leerling kan men bijvoorbeeld laten kiezen uit enkele thema's en in elk thema een opdracht opnemen waarin nader onderzoek wordt gedaan naar de beroepskant van een professionele uitvoerder of van een beroep waarvan de inhoud een relevante relatie heeft met het thema.

De grotere aandacht voor samenhang betekent voor havo een groter gewicht van theorie. En dat terwijl het CE al louter uit theorie bestaat. Voor de docent levert dat een dilemma op: het verschil tussen havo en vwo is voor de beeldende vakken vaak het verschil in accent op theorie of praktijk. De havo-leerling is relatief meer op doen gericht. Didactisch gezien zal op havo de samenhang in leerstof vooral vorm krijgen door theorie een ondersteunende functie te geven ten behoeve van de praktijk. De CSE + CPE constructie op het vwo zou voor havo een uitkomst zijn. Dat is niet alleen een dagdroom, maar ook een aanbeveling om kennis te nemen van de wijze waarop in de CEVO-specificaties voor het vwo theorie en praktijk in verband met elkaar worden gebracht binnen thema's, probleemstellingen en/of opgaven.

5. Mogelijkheden voor toetsing en weging (PTA)

In deze paragraaf worden twee praktijkvoorbeelden gegeven, zowel voor havo als voor vwo. De voorbeelden zijn afgeleid van PTA's die ter beschikking zijn gesteld door Koningin Wilhelmina College, Culemborg en OSG Dalton, Den Haag. Er is dankbaar gebruik van gemaakt.

Afhankelijk van de visie van de docent en de mogelijkheden op school is het voorbeeld herkenbaar, mogelijk inspirerend of niet toepasbaar. In de laatste twee gevallen kan het voorbeeld aanleiding zijn om nog eens fris naar het eigen PTA te kijken.

NB: deze voorbeelden zijn voor havo gebaseerd op het urental vóór de bezuiniging. Het is aan de school om te bepalen hoe er geschrapt gaat worden. Een overweging kan zijn om dat op het terrein van theorie te doen, met name als de CEVO CE-thema's van tevoren bekend maakt zodat de docent voor de praktijkopdrachten beeldende probleemstellingen kan formuleren die daarop aansluiten. In dat geval is de voorbereiding op het CE ook dienstig aan het praktijkwerk van de leerling (de oriëntatie op het werk van kunstenaars ten behoeve van het ontwikkelen van eigen ideeën en/of het achteraf vergelijken).

Havo

Totaal aantal schriftelijke toetsen (SO): 6 Gewicht SO = 40%					
Totaal aantal praktische opdrachten (PO): 11 Gewicht PO = 60%					
periode	toets	inhoud	% ov	% ex	opmerkingen
4havo					
1a	Tk*	Zestien appels		5	1a = PO 1
1b	Tk	Stillevencompositie		5	1b = PO 2
1c	R	Aspecten van licht / kleur / ruimte		8	gemiddelde van 1c + 1d = SO 1
1d	R	Oudheid			
2e	Tk	Voorwerp		5	2e = PO 3
2f	Tk	Affiche film		5	2f = PO 4
2g	R	Aspecten van vorm / compositie / lijn		8	gemiddelde van 2g + 2h = SO 2
2h	R	Middeleeuwen			
3i	Tk	Gebouw AKW		5	3i = PO 5
3j	Tk	Kleur		5	3j = PO 6
3k	R	Aspecten van materialen en technieken		8	gemiddelde van 3k + 3l = SO 3
3l	R	Renaissance en Barok			

5havo					
1m	Tk	Figuurcompositie		6	1m = PO 7
1n	Tn	Romantiek en Classicisme		4	1n = SO 4
2o	Tk	Boekomslag		6	2o = PO 8
2p	Tn	Kunst van de 19 ^e eeuw		6	2p = SO 5
2q	Tk	Grafische techniek		6	2q = PO 9
3r	Tk	Portret		6	3r = PO 10
3s	Tk	Foto		6	3s = PO 11
3t	Tn	De kunst van de 20 ^e eeuw		6	3t = SO 6

* Tk = tekening; Tn = tentamen; R = repetitie

Opmerking: de onderdelen Tk (tekeningen) kunnen niet worden herkanst.

periode	toets	inhoud	% ov	% ex	opmerkingen
4havo					
1	P*	Praktijkopdracht A tekenen en schilderen naar de waarneming	10		
	T	Toets kunstbeschouwing.	10		
2	P	Praktische opdracht B fotografie en druktechniek	10		
	T	Toets kunstgeschiedenis 19 ^e eeuw	10		
3	P	Praktische opdracht C computer vormgeving en typografie	20		
	T	Toets kunstgeschiedenis 1 ^e helft 20 ^e eeuw	10		
4	P	Praktische opdracht D thematisch werken	20		
	T	Toets kunstgeschiedenis 2 ^e helft 20 ^e eeuw	10		
5havo					
5	P	Opdracht naar aanleiding van stillevens		25	
	T	1 ^e helft van de 20 ^e eeuw: Kubisme, Futurisme, Expressionisme, Constructivisme, Dadaïsme, Bauhaus en De Stijl.		10	
6	P	Schilderen op formaat 70x100 cm naar aanleiding van stillevens		20	Schilderij wordt op 1 dag gemaakt en aan het eind van de dag ingeleverd.
	T	2 ^e helft van de 20 ^e eeuw: Abstract expressionisme t/m Postmodernisme		10	
7	P	Themaopdracht: werk naar aanleiding van een keuze uit thema's		25	

	T	Uit de leerstofbeperking van het examen (wordt nog bekend gemaakt)		10	
--	---	--	--	----	--

* P = praktijk; T = theorie

Vwo

periode	toets	inhoud	% ov	% ex	opmerkingen
4vwo					
1	P	Tekenen en schilderen naar de waarneming en verbeelding	25		
	T	Burgercultuur in de 17e eeuw Holland + Barok	25		Een werkboek met aantekeningen / opdrachten naar aanleiding van de leerstof wordt ingeleverd als handelingsdeel (dient 'voldoende' te zijn)
2	P	Grafische vormgeving en ontwerpen	25		
	T	Kunstgeschiedenis en kunstbeschouwing: 1 ^e helft van de 20 ^e eeuw	25		
3		--			
4		--			
5vwo					
5	P	Tekenen en schilderen naar de waarneming	10		Bestudeer 'Hardop Kijken': Ruimte en Compositie
	T	- Cultuur van de kerk 11 ^e - 14 ^e eeuw - Hofcultuur in de Renaissance	10		
6	P	Fotografie / film	10		Bestudeer 'Hardop Kijken': Licht en Vorm
	T	Burgercultuur in de 17e eeuw	10		
7	P	Grafiek	15		
	T	Romantiek en Realisme in de 19 ^e eeuw	15		
8	P	Grafische vormgeving o.a. met behulp van computer	15		
	T	Massacultuur 2 ^e helft 20 ^e eeuw	15		
6vwo					
9	P	Keuzeopdrachten met betrekking tot werkproces		35	

	T	- Themabundel CSE (onderdeel) - 'Hardop Kijken': Ordening en Licht		15	
10	P	Studies in schilderen en schetsen en ontwerpen naar waarneming en verbeelding.		20	
	T	- Themabundel CSE (onderdeel) - 'Hardop Kijken': Abstractie, Plato, Realisme - Info over 2 ^e helft 20 ^e eeuw		15	
11	P	CPE		nvt	
	T	- 'Hardop Kijken': Ruimte - Info over 19 ^e eeuw		15	

Totaal aantal schriftelijke toetsen (SO): 7	Gewicht SO = 34%
Totaal aantal praktische opdrachten, scripties (POS): 3	Gewicht POS = 22%
Totaal aantal praktische opdrachten, praktijk (POP): 8	Gewicht POP = 44%

periode	toets	inhoud	% ov	% ex	opmerkingen
5vwo					
1	Tk*	Cd-verpakking		5	POP 1
1	St	Kg/kb: Oudheid & Licht/Kleur		4	SO 1
2	Sc	Iconografie		5	POS 1
2	Tk	Zestien appels		5	POP 2
2	St	Kg/kb: Middeleeuwen & Ruimte/Vorm		4	SO 2
3	Tk	Stilleven compositie		5	POP 3
3	St	Kg/kb: Renaissance & Compositie/Ritme		4	SO 3
4	Tk	Foto		5	POP 4
4	Sc	Eigen probleemstelling		7	POS 2
4	Tk	Gebouw		5	POP 5
4	St	Kg/kb: Barok & Materialen/Technieken		4	SO 4
6vwo					
1	Tk	Landschappelijk		7	POP 6
1	St	Kg: Kunst van de 19 ^e eeuw		6	SO 5
2	Tk	Toegepaste Vormgeving		7	POP 7
2	St	Kg: Kunst van de 20 ^e eeuw		6	SO 6
2	Tk	Stilleven compositie		5	POP 8
3	St	Kg: Thematisch onderwerp		6	SO 7
3	Sc	Eigen probleemstelling		10	POS 3

* Tk = tekening; Sc = scriptie; St = schriftelijke toets

Opmerking: de onderdelen Tk (tekeningen) en Sc (scripties) kunnen niet worden herkanst.

6. Afstemming met andere vakken

In het profiel CenM heeft de havo-leerling de verplichte profielvakken geschiedenis en een moderne vreemde taal. Hij kiest een cultuurvak (kunstvak, filosofie of moderne vreemde taal) en een maatschappelijk vak (aardrijkskunde, maatschappijwetenschappen of economie); verder heeft hij nog een keuze-examenvak in de vrije ruimte.

De vwo-leerling heeft de verplichte profielvakken geschiedenis en wiskunde A. Hij kiest een cultuurvak (kunstvak, filosofie, moderne vreemde taal of klassieke taal) en een maatschappelijk vak (aardrijkskunde, maatschappijwetenschappen of economie) en heeft nog een keuze-examenvak in de vrije ruimte.

Voor afstemming met andere vakken ligt het voor de hand om verbanden te leggen tussen geschiedenis en kunstgeschiedenis. De herinrichting van het Amsterdamse Rijksmuseum is mede daarop gebaseerd. Andere mogelijkheden voor afstemming openbaren zich vaak bij toeval, een roman gaat over een beeldend kunstenaar, een expositie blijkt ook interessant voor maatschappijleer, et cetera. Soms is het te laat om de mogelijkheid om te zetten in een daadwerkelijke gezamenlijke actie. Dan levert het in concreto hoogstens een idee op voor een profielwerkstuk. In dit hoofdstuk gaan we wat dieper in op mogelijkheden die er *in principe* zijn. De bedoeling is de lezer wat alerter te maken zodat docenten mogelijkheden in hun omgeving wat eerder zien (en dus meer tijd hebben voor acties) en/of gericht kunnen zoeken.

6.1 De invalshoeken van kunst (algemeen)

Domein B van kunst (algemeen) draagt met recht de naam 'Invalshoeken voor reflectie'. Hieronder volgen de subdomeinen plus de tekst van de oorspronkelijke eindtermen (deze zijn informatiever dan de geglobaliseerde eindtermen). In de syllabus voor het CE van kunst (algemeen) staan bovendien concrete voorbeelden van onderwerpen die in de verschillende kunsthistorische periodes aan de orde zijn. De bedoeling van elke invalshoek is te formuleren in de vorm van een vraag. Die vraag kan een basis vormen voor mogelijke opdrachten aan leerlingen en tevens geeft het een indicatie welke andere schoolvakken hierbij een rol kunnen spelen.

Subdomein: Kunst en religie, levensbeschouwing

De kandidaat kan

- beschrijven met welke visies, doelen en middelen de kunsten religieuze en/of levensbeschouwelijke uitgangspunten vertolken;
- de in de verschillende kunstdisciplines meest voorkomende civiele, mythologische en religieuze onderwerpen en genres herkennen en deze in verband brengen met bovengenoemde visies en doelen.

Aan deze invalshoek is de volgende algemene vraag te koppelen:

- Hoe verbeelden kunsten het denken, ideeën, levensbeschouwingen van mensen?

Op scholen waar godsdienstonderwijs of levensbeschouwing op het rooster staat is inhoudelijke informatie uit het betreffende vak over religieuze en/of levensbeschouwelijke uitgangspunten in verband te brengen met beeldende middelen en inhouden. Gezamenlijk kan men verhelderen met welke visies en doelen de kunsten zijn ingeschakeld.

Subdomein: Kunst en esthetica

De kandidaat kan ideeën over schoonheid in kunst herkennen en deze beschrijven, mede in relatie tot de historische context. Hij kan verbanden leggen tussen deze ideeën en kunstwaardering.

Aan deze invalshoek is de volgende algemene vraag te koppelen:

- Welke schoonheidsopvattingen heersen?

In ideeën over schoonheid kunnen maat, verhouding, symmetrie een rol spelen (wiskunde). Theorieën voor en tegen het gebruik van beelden kunnen aan bod komen in de historische context van de beeldenstorm.

Subdomein: Kunstenaar en opdrachtgever; politieke en economische macht

De kandidaat kan

- de positie van de kunstenaar beschrijven in relatie tot vraag en aanbod in het kunstbedrijf en in de historische context;
- de functies en doelstellingen van kunst in dienst van politieke ideeën in relatie tot de historische context beschrijven en de meest kenmerkende middelen aangeven;
- aangeven welke inhoud (boodschap, propaganda, verzet) hierbij uitgedrukt wordt.

Aan deze invalshoek is de volgende algemene vraag te koppelen:

- Hoe verloopt de opleiding van de kunstenaar?

- Hoe is de verhouding tussen kunstenaar en opdrachtgever?

Er zijn diverse verbindingen te maken met inhouden van geschiedenis. Verschillen tussen de vrije markt en overheden als opdrachtgever (wereldlijke of kerkvorsten, stadsbesturen, de staat als opdrachtgever of als beschermheer etc.) zijn beter te begrijpen door verbanden te leggen met economie en/of maatschappijwetenschappen.

Subdomein: Kunst en vermaak

De kandidaat kan aangeven hoe vorm en inhoud bepaald worden door de vermaaksfuncties van kunst in relatie tot het daarbij betrokken publiek en de historische context.

Aan deze invalshoek is de volgende algemene vraag te koppelen:
- Welke functies van vermaak hebben kunsten?

Met name het behandelen van eigentijdse vormen van vermaak zoals Hollywoodfilms, reclame, soaps is af te stemmen met maatschappijwetenschappen.

Subdomein: Kunst, wetenschap en techniek

De kandidaat kan met voorbeelden aangeven hoe kunst en wetenschap/techniek op elkaar inwerken.

Aan deze invalshoek is de volgende algemene vraag te koppelen:
- Wat is de verhouding van kunst tot wetenschap en techniek?

Ook hier is afstemming mogelijk, bijvoorbeeld met betrekking tot de technische aspecten van skeletbouw. Meestal is het inhoudelijk (vanuit de natuurwetenschappen) niet zo interessant, tenzij het om vrij uitzonderlijke onderwerpen gaat zoals het met behulp van natuurwetenschappelijke kennis vaststellen van ouderdom van objecten. Relaties met de praktijk van handvaardigheid kunnen interessant zijn: natuurkundige en chemische processen spelen een rol bij bijvoorbeeld keramiek, met name glazuren.

Subdomein: Kunst intercultureel

De kandidaat kan

- de invloed herkennen en beschrijven die andere culturen hebben op de Westerse kunst en deze plaatsen in de cultuurhistorische context;
- de betekenis beschrijven van voorbeelden van wederzijdse culturele beïnvloeding.

Aan deze invalshoek is de volgende algemene vraag te koppelen:
- Welke waarderingen worden gekoppeld aan eigen en andere cultuur?

Historisch belangrijke contacten tussen culturen zijn interessant zodra ze in de beeldende kunst zijn terug te zien. Te denken valt aan ontdekkingsreizen, kolonisatie en wereldtentoonstellingen.

Kunstenaars hebben zich soms individueel of in kleine groepen geïnteresseerd in niet-westerse culturen. Aardrijkskunde en/of geschiedenis zijn van belang zodra de betreffende kunstenaars een diepgaander belangstelling toonden dan louter een exotische vormenwereld.

6.2 Profielwerkstuk

Er is een andere weg om attent gemaakt te worden op afstemmingsmogelijkheden. Een leerling maakt een profielwerkstuk. De resultaten daarvan kunnen – in positieve zin – te denken geven. Bij het adviseren over een onderwerp voor een profielwerkstuk kan

een docent daar alert op zijn. Elk van de volgende – in praktijk gebrachte – onderwerpen heeft zo zijn eigen mogelijkheden:

- Gaudi, de mens en zijn werk
- Gaudi, gek of genie?
- De bijzondere architectuur van Gaudi
- Barcelona en Gaudi
- Gaudi en de Sagrada Familia
- Gaudi en Hundertwasser
- Gaudi en Rietveld.

Ze geven alleen geen van alle een gepland doorkijkje naar andere kennisgebieden c.q. schoolvakken. Op internet zijn uitgebreide lijsten te vinden van onderwerpen. Aan de hand daarvan zijn onderstaande aandachtspunten geformuleerd met voorbeelden ontleend aan die lijsten. Ze zijn bedoeld om juist wel vakoverstijgende inhouden te creëren:

- vergelijkingen Westers en niet-Westers, bijvoorbeeld:
  - Van geisha tot melkmeisje.
- maatschappelijk genegeerde kunstenaars en/of invalshoeken, bijvoorbeeld:
  - Albert Speer: architect of oorlogsmisdadiger;
  - Hitler en Stalin: Kunst als machtsmiddel.
- kunst en maatschappij, bijvoorbeeld:
  - Berthe Morisot, feministe onder de impressionisten?
  - Ontstaan van modehuizen en de invloed op de maatschappij;
  - De invloed van de Spaanse burgeroorlog op de architectuur.
- kunst en natuurwetenschappen, bijvoorbeeld:
  - Wiskundige achtergronden van de werken van M.C. Escher.
- betekenis van kunstuitingen voor onze tijd, bijvoorbeeld:
  - Bauhaus invloeden in het hedendaags interieur.
- verandering in acceptatie van kunstuitingen, bijvoorbeeld:
  - Cobra, van kunst tot stropdas.
- verschillen tussen kunst en niet-kunst, bijvoorbeeld:
  - De overeenkomsten en verschillen tussen het hyperrealisme en Madame Tussaud.
- vergelijkingen tussen kunsten en/of kunstenaars uit verschillende disciplines, bijvoorbeeld:
  - 19^e eeuw: impressionisme in muziek en schilderkunst;
  - Beeld en gedicht;
  - Cobra en de Vijftigers;
  - De boekverfilming: Turks Fruit;
  - Filmmuziek, daar zit meer achter dan je denkt.
- vergelijkingen 'hoge' en 'lage' kunst, bijvoorbeeld:
  - De invloeden van de Haute Couture op confectiemode;
  - De invloed van reclame op kunst en omgekeerd;
  - Keith Haring en Dick Bruna.

Bovenstaande mogelijkheden zijn in categorieën ingedeeld om aanknopingspunten te bieden voor het adviseren van leerlingen. Een onderwerp kan natuurlijk meer dimensies in zich hebben zoals 'De exotische invloeden op de schilderkunst en muziek op het breukvlak van de 19^e en 20^e eeuw'. Daarin zijn elementen van muziek, tekenen, maatschappijwetenschappen en geschiedenis opgenomen.

7. Onderdelen naar keuze van de school

Aan het nieuwe examenprogramma voor de beeldende vakken is de volgende formulering toegevoegd:

Het schoolexamen heeft betrekking op:

- *de domeinen en subdomeinen waarop het centraal examen geen betrekking heeft;*
- *indien het bevoegd gezag daarvoor kiest: een of meer domeinen of subdomeinen waarop het centraal examen betrekking heeft;*
- *indien het bevoegd gezag daarvoor kiest: andere vakonderdelen, die per kandidaat kunnen verschillen.*

Deze passages passen in het beleid van 'ruimte laten en keuzes bieden' dat de achtergrond vormt voor de vernieuwde opzet van de tweede fase. Voor een beeldend vak komt het er op neer dat een school de vrijheid heeft zelf eigen onderdelen aan het schoolexamen toe te voegen die niet in de eindtermen worden omschreven.

Bijvoorbeeld:

- Voor havo is kunstgeschiedenis relevant vanaf het Romaans. Periodes, stijlen en stromingen kunnen zinvol zijn zodra er een relatie is te leggen met kunst uit de huidige tijd en/of de directe omgeving. Bijvoorbeeld verwijzingen naar klassieke architectuur zijn vaak terug te vinden in gebouwen die enige status uitstralen (gemeentehuis, bankgebouw, et cetera).
- Voor havo en vwo kan daarnaast gedacht worden aan:
  - (thema's uit) oude niet-westerse beschavingen, bijvoorbeeld Azteken en Inca's, de farao's uit het Oude Egypte;
  - hedendaagse niet-westerse kunstvormen, bijvoorbeeld: Afrikaanse maskers; beelden vanuit het hindoeïsme.Voor dit soort uitbreidingen is al gauw de hulp nodig van collega's aardrijkskunde en/of geschiedenis.
- Voor havo en vwo is de leerstof van het praktijkdeel (de beeldende middelen) traditioneel bepaald door materialen en technieken. Kunstenaars hebben de vrijheid gebruik te maken van zaken die formeel buiten hun discipline vallen, zoals de kunstschilder die zich verdiept in textiele werkvormen. Ook leerlingen kunnen - gestimuleerd door een probleemstelling - zo'n blik over de schutting wagen. Daar zijn dan wel faciliteiten voor nodig, eventueel in samenwerking met een buitenschoolse kunstinstelling.

Niet-westerse kunst

Op enkele plekken in deze handreiking is het verschijnsel niet-westerse kunst aangeroerd. Het ging er dan meestal om dat informatie uit die hoek bijdraagt aan meer inzicht in bepaalde westerse kunstuitingen. Er kan daarnaast nog een heel andere reden zijn om er aandacht aan te besteden. Om de leerling het besef bij te brengen dat de westerse cultuur zich niet in een isolement maar in een voortdurend contact met de niet-westerse wereld heeft ontwikkeld kan de school het als een plicht zien om in het curriculum aandacht te besteden aan die ontmoeting met andere culturen. Meestal moeten we ons beperken tot de effecten op de westerse kunst omdat de benodigde

expertise op het gebied van niet-westerse kunst bij de docent vaak onvoldoende aanwezig is. Daarbij moet deze beïnvloeding behandeld worden in zijn cultuurhistorische context.

Op grond van bovenstaande overwegingen kun je denken aan de volgende globaal omschreven aandachtsgebieden in de leerstofomschrijving:

- de invloed van islamitische kunst in middeleeuwse kerkbouw en miniatuurschilderkunst;
- de betekenis van Arabische geschriften voor de herontdekking van wetenschappelijke en filosofische inzichten uit de Oudheid tijdens de Renaissance en de invloed daarvan op de architectuur en beeldende kunsten;
- het ontstaan van rariteitenkabinetten in de zestiende en zeventiende eeuw en de uitbeelding van de nieuw ontdekte werelddelen in boeken en op prenten en schilderijen;
- de overname van technieken en motieven uit de kunstnijverheid en (tuin)architectuur uit het Verre Oosten in de keramiek- en textielproductie, de schilderkunst en de vormgeving van interieurs en tuinen in de zeventiende en achttiende eeuw;
- het oriëntalisme en japonisme in de vrije en toegepaste kunsten van de negentiende eeuw;
- de invloed van oosterse bouwkunst op de architectuur en tuinarchitectuur van de negentiende en begin twintigste eeuw;
- het ontstaan van volkenkundige musea en particuliere verzamelingen van niet-westerse kunst in het begin van de twintigste eeuw;
- de invloed van Afrikaanse en Oceanische (zogenoemde primitieve) kunst in de schilder-, beeldhouw- en prentkunst van de eerste helft van de twintigste eeuw;
- de invloed van het Zenboeddhisme in de kunst van de jaren vijftig en zestig van de twintigste eeuw;
- de interesse voor niet-westerse rituelen en mythen onder kunstenaars in de jaren zeventig van de twintigste eeuw;
- de postmodernistische aandacht voor niet-westerse kunst in de musea voor moderne kunst, op grote internationale tentoonstellingen als de Documenta en de biënnales en in de kunsthistorische literatuur, en het daarmee samenhangende primitivismedebat.

Deze lijst is zonder twijfel nog uit te breiden. Het is in elk geval een voorbeeld van de uitwerking van een bepaalde visie van een school op doel en inhoud van een schoolvak.

Bijlage 1

Examenprogramma tekenen, handvaardigheid en textiele vormgeving havo

Het eindexamen

Het eindexamen bestaat uit het centraal examen en het schoolexamen.

Het examenprogramma bestaat uit de volgende domeinen:

Domein A Vaktheorie

Domein B Praktijk

Domein C Oriëntatie op studie en beroep.

Het centraal examen

Het centraal examen heeft betrekking op domein A.

De CEVO stelt het aantal en de tijdsduur van de zittingen van het centraal examen vast.

De CEVO maakt indien nodig een specificatie bekend van de examenstof van het centraal examen.

Het schoolexamen

Het schoolexamen heeft betrekking op:

- de domeinen en subdomeinen waarop het centraal examen geen betrekking heeft;
- indien het bevoegd gezag daarvoor kiest: een of meer domeinen of subdomeinen waarop het centraal examen betrekking heeft;
- indien het bevoegd gezag daarvoor kiest: andere vakonderdelen, die per kandidaat kunnen verschillen.

De examenstof

Domein A: Vaktheorie

Subdomein A1: Beschrijven, onderzoeken en interpreteren

1. De kandidaat kan het beeldend werk van kunstenaars en vormgevers beschrijven, onderzoeken en interpreteren, met gebruikmaking van kennis van en inzicht in de geschiedenis van de beeldende kunst:
  - van de 19e, 20e en 21e eeuw;
  - vanaf het Romaans, voor zover relevant voor de kunst van de 19e, 20e en 21e eeuw.

Subdomein A2: Beschouwen

2. De kandidaat kan twee- en driedimensionale beelden en vormen beschouwen en kan deze beschouwing verwoorden en/of verbeelden.

Domein B: Praktijk

3. De kandidaat kan gestructureerde probleemstellingen met betrekking tot zowel autonome als toegepaste beeldende kunst en vormgeving onderzoeken en de daaruit ontwikkelde ideeën in een beeldende verwerking uitvoeren, daarbij beeldende middelen aanwenden in een doelgericht werkproces, en het werk zo presenteren dat de beschouwer inzicht krijgt in het werkproces.

Domein C: Oriëntatie op studie en beroep

Bijlage 2

Examenprogramma tekenen, handvaardigheid en textiele vormgeving vwo

Het eindexamen

Het eindexamen bestaat uit het centraal examen en het schoolexamen.

Het examenprogramma bestaat uit de volgende domeinen:

Domein A Vaktheorie

Domein B Praktijk

Domein C Oriëntatie op studie en beroep.

Het centraal examen

Het centraal examen bestaat uit een theoretisch en een praktisch gedeelte.

Het theoretische gedeelte heeft betrekking op domein A.

Het praktische gedeelte heeft betrekking op de (sub)domeinen A2 en B.

De CEVO stelt het aantal en de tijdsduur van de zittingen van het centraal examen vast.

De CEVO maakt indien nodig een specificatie bekend van de examenstof van het centraal examen.

Het schoolexamen

Het schoolexamen heeft betrekking op:

- de domeinen en subdomeinen waarop het centraal examen geen betrekking heeft;
- indien het bevoegd gezag daarvoor kiest: een of meer domeinen of subdomeinen waarop het centraal examen betrekking heeft;
- indien het bevoegd gezag daarvoor kiest: andere vakonderdelen, die per kandidaat kunnen verschillen.

De examenstof

Domein A: Vaktheorie

Subdomein A1: Beschrijven, onderzoeken en interpreteren

1. De kandidaat kan mede op basis van bronnenmateriaal het beeldend werk van kunstenaars en vormgevers beschrijven, onderzoeken en interpreteren, rekening houdend met tijd, plaats, functie, kunstopvattingen, normen en waarden en de historische ontwikkeling.

Subdomein A2: Beschouwen

2. De kandidaat kan twee- en driedimensionale beelden en vormen beschouwen en kan deze beschouwing verwoorden en/of verbeelden.

Domein B: Praktijk

3. De kandidaat kan probleemstellingen met betrekking tot zowel autonome als toegepaste beeldende kunst en vormgeving onderzoeken en de daaruit ontwikkelde ideeën in een beeldende verwerking uitvoeren, daarbij beeldende middelen aanwenden in een doelgericht werkproces en het werk zo presenteren dat de beschouwer inzicht krijgt in het werkproces.

Domein C: Oriëntatie op studie en beroep

